

نگاهی کوتاه به منظومه‌های حماسی - مذهبی در شعر فارسی و آغاز آنها

سید مرتضی طاهری برزکی*

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانش‌گاه آزاد اسلامی - واحد نجف‌آباد، ایران.

تاریخ دریافت: 1391/10/6 - تاریخ پذیرش: 1391/12/10

چکیده

نفوذ و تأثیر شاهنامه فردوسی در ادب فارسی، باعث شکل‌گیری منظومه‌های حماسی ملی در ایران شد. به دنبال خاموشی تدریجی حماسه‌های ملی که از اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم قمری شروع شده بود، سرایش حماسه‌های تاریخی و پس از آن حماسه‌های مذهبی نیز شکل گرفت. با رسمیت یافتن آیین تشیع و عنایت ویژه به اندیشه‌های دینی در دوره صفویه و حمایت دربار از سراینندگان دین خواه، تمایل شاعران به سرودن منظومه‌های حماسی - مذهبی در مدح و منقبت پیامبر اکرم (ص) و امام علی (ع) و دیگر امامان معصوم شدت گرفت. آغازگر سرودن منظومه‌های حماسی - مذهبی، میرزا ابوطالب فندرسکی اصفهانی (د 1127/ق 1718 م) است که با سرودن منظومه‌ای تحت عنوان «جذبه حیدری» درباره زندگی امام علی (ع)، سنتی را پی افکند که بسیار زود مورد توجه و البته تقلید بسیاری از شاعران این دوره و دوره‌های بعد قرار گرفت و موجب موجی جدید از خلق منظومه‌های حماسی با نام عمومی «حملة حیدری» شد. منظومه‌هایی که به طور معمول، موضوع و محتوای آنها به زندگی پیامبر اکرم (ص)، امام علی (ع)، رویدادهای صدر اسلام و جنگ‌های حضرت علی (ع) مربوط می‌شد. این دسته از منظومه‌ها در تاریخ حماسه‌های مذهبی فارسی جایگاهی ویژه دارد. سروده‌هایی تحت عنوان حمله حیدری، از سده 12 ق، با منظومه «حملة حیدری» سروده باذل مشهدی آغاز شد و در فاصله یک قرن پس از وی، چندین نفر به تقلید از او، به خلق آثاری تحت همین عنوان (حملة حیدری) پرداختند که آخرین ایشان، لطف‌الله قاجار متخلص به «مجنون» بود. نوشته حاضر در پی آن است، که باختصار به زندگی و آثار میرزا ابوطالب اصفهانی، به عنوان آغازگر سرایش منظومه‌های حماسی - دینی بپردازد و سپس تأثیر او را در استمرار سرودن منظومه‌های حماسی - دینی و ایجاد سنتی به نام «حملة سرایی» در شعر فارسی مورد توجه قرار دهد.

کلید واژه‌ها

منظومه حماسی، منظومه مذهبی، حماسه مذهبی، شعر فارسی، ابوطالب فندرسکی، باذل مشهدی، جذبه حیدری، حمله حیدری

* alimiransari@hotmail.com

میرزا ابوطالب فندرسکی اصفهانی (د 1127ق / 1718م)

میرزا ابوطالب بن میرزا بیگ موسوی فندرسکی استرآبادی، معروف به ابوطالب اصفهانی از منشیان و نویسندگان پرکار و فاضل قرن یازدهم و دوازدهم هجری است. او از سادات فندرسک (منطقه‌ای در حوالی گرگان) بود، در اواسط قرن یازدهم در اصفهان زاده شد. در نسب او، اصفهانی و استرآبادی هم ذکر شده است. مطابق شجره‌نامه موجود¹، نسل او با 27 واسطه به امام موسی بن جعفر (ع) و فرزند ایشان ابراهیم می‌رسد. خانواده ایشان از نسل علی مرتضی ملقب به علم الهدی هستند که نبیره امام هشتم است. پدر ابوطالب، جلال‌الدین میرزا بیگ، و پدر بزرگش میرزا اشرف‌الدین نام داشتند. در تذکره‌ها آمده است که او خواهرزاده میرزا ابوالقاسم میرفندرسکی، نویسنده، فیلسوف و فقیه بزرگ عصر صفوی است.² آقا بزرگ و مدرس او را نوه میرفندرسکی می‌دانند که به نظر نادرست می‌نماید.³

ابوطالب فندرسکی از شاگردان علامه مجلسی و هم‌درس میرزا عبدالله افندی (صاحب ریاض العلماء) بود. او معاصر شاه سلیمان صفوی (1077-1105) و نیز تا محرم 1124 زنده بود.⁴ در مورد سال وفاتش دو تاریخ 1049 ق و 1050 ق، را ذکر کرده‌اند. تاریخ اول ماده تاریخی است که در پایان رساله صنایعیه میر (نسخه شماره 887 آستان قدس) آمده است. بدین ترتیب:

تا شد زجهان خسرو فوج دانش   شد بحر جهان تهی ز موج دانش
تاریخ وفاتش زخرد جستم گفت   صد حیف از آفتاب اوج دانش

تاریخ دوم، بر سنگ مزارش در گورستان تخت فولاد اصفهان نقر شده است.⁵ ناگفته نماند که تاریخ 1127 نیز به عنوان سال وفات او اعلام شده است.⁶

آثار

فندرسکی، نویسنده‌ای پرکار و پراثر بود. در فهرست‌های موجود، نوشته‌هایی متنوع به او نسبت داده‌اند. تعداد کمی از این آثار در قالب شعر است. برخی از آثار او، موضوع ادبی و نقد ادبی دارد و برخی دیگر درباره علوم اسلامی است. از جمله آثار او می‌توان به موارد زیر اشاره داشت:

1- ساقی نامه‌ای در 1171 بیت

2- منظومه سامی

3- مثنوی نگارخانه چین با دیباچه منثور

4- دیوان اشعار

بی‌تردید، معروف‌ترین اثر ابوطالب فندرسکی، یک منظومه حماسی - مذهبی به نام جذبه حیدری است. درباره این اثر، باورهایی نادرست وجود دارد. از جمله آن که اغلب پژوهشگران، این منظومه را به عنوان تکمله‌ای بر یکی دیگر از منظومه‌های حماسی - مذهبی به نام حمله حیدری که پس از وی توسط باذل مشهدی سروده شده است، می‌دانند. برخی گفته‌اند که فندرسکی کار باذل را از آنجایی که او ناتمام گذاشته بود (ماجرای قتل عثمان) دنبال کرد و بپایان رسانید.⁷ اما برخلاف مشهور، جذبه حیدری، منظومه‌ای مستقل از کار باذل است و همچنان که گفته شد، سال‌ها پیش از حمله حیدری سروده و به شاه سلیمان صفوی تقدیم شده بود، شاهی که در فاصله سال‌های (1077-1105) حکمرانی می‌کرد. در حالی که باذل سال‌ها پس از این رویداد، یعنی در 1123 ق، در گذشته و منظومه‌اش هم ناتمام مانده بود.

در حقیقت آنچه امروز به عنوان حمله حیدری فندرسکی مشهور شده است، اثر حماسی دیگری است که به ابتکار شخصی به نام نجف (از خدام حرم امام علی (ع) در نجف اشرف) به کتاب باذل، ضمیمه شده است.

متاسفانه ادب پژوهان، متوجه این نکته نشده‌اند و همگی از فندرسکی به عنوان اولین کسی که منظومه ناتمام باذل را تکمیل کرده، نام برده‌اند.⁸ ناگفته نماند، توفیق سبحانی از معدود افرادی است که این باور غلط را نپذیرفت. او اشاره دارد که قبل از باذل، شاعری دیگر به نام ابوالقاسم فندرسکی در اثری به نام حربه حیدری، تاریخ حضرت علی (ع) را بنظم کشیده است.⁹

از حماسه جذبه حیدری، دو نمونه در دست است: (1) نسخه‌ای مستقل که همان جذبه حیدری سروده ابوطالب فندرسکی است. (2) تکمله‌ای مجعول که نام فندرسکی را بر خود دارد و به دنبال حمله حیدری باذل آمده و به این باور غلط دامن زده است که این تکمله، سروده این شاعر است.

حماسه جذبه حیدری به طور خلاصه، مشتمل است بر مطالب زیر:

ستایش خداوند، مدح پادشاه (سلیمان)، آغاز داستان، آمدن مهاجر و انصار نزد حیدر کرار، سبقت گرفتن طلحه و زبیر در بیعت کردن با امام علی (ع)، خطبه خواندن امام علی (ع)، رسیدن امام علی (ع) به بصره و ... رفتن صد نفر از اعیان بصره به خدمت حضرت امیر و رساندن پیغام طلحه و زبیر، تکلم نمودن امام علی (ع) با فرستادگان طلحه و زبیر، ... آغاز داستان جنگ صفین، در مناجات آن حضرت با حضرت احدیت، در بیان ضربت خوردن امام علی (ع) در شب نوزدهم ماه رمضان و سرانجام شهادت وی.

حماسه جذبه حیدری، این چنین آغاز می‌گردد:

به نام خدا می‌کنم حمد ادا
جهان داوری را ستایش سزاست
خدایی که از راه صنعت غبار
چو برخاست برداشت چرخ برین
نه از اولش پیشرو ابتدا
چه نام بزرگست نام خدا
کش این هفت لشکر به زیر لواست
به جولانگه عرصه روزگار
چو بنشست انداخت طرح زمین
نه از آخرش بر قضا انتها
(نسخه خطی جذبه ابوطالب، ص 1، 2)

سپس در 24 بیت این گونه به مدح شاه سلیمان می‌پردازد:

جهان پادشاه ثریا جناب
ثمین گوهر درج صاحب‌قران
که صبحش ز مینای گردان سپهر
ز بهر نثارش کشد در نظر
شکوهش چه پوشد قبای سپهر
ز هر کس بر آن عارض رشک ماه
اگر هیبتش هی زند بر سپهر
ز خلقش برد گر نسیمی بهار
وقارش اگر لنگر افکن شود
خندنگش چو خورشید گیتی فرور
... از آن دیو زاد به صورت پری
مطیعیش سلیمان صفت با دو میخ
بدانسان که جستم ز تاریخ و فال
که دوران گیتی از او کام یافت

سپهر برین تخت و تاج آفتاب
سلیمان شهنشاه کوشورستان
کند پیشکش جام جمشید مهر
شب تیره این هفت دریا گهر
نماید بهم تکمه ماه و مهر
زند بال بر هم ز مژگان نگاه
ز لرزش فتد از کفش جام مهر
شکفته شود غنچه بر شاخسار
زمین زین نه چرخ توسن شود
تواند شب تیره دوزد به روز...
هم از قوت بازوی حیدری
ز جوهر نگینش در انگشت تیغ
به شاهی بماند صد و بیست سال
نگین سلیمان از او نام یافت
فندرسکی، ابوطالب، جذبه حیدری، نسخه
خطی مجلس، تهران، شماره 7998 (نسخه خطی
جذبه حیدری ابوطالب، ص 1، 2، پ)

پس از آن، حماسه این گونه آغاز می‌گردد:

چنین باز از صاحب ذوالفقار
نمودند رو رهروان یقین
ز راه در شـیر پروردگـار

سخن سر کند کلک جوهر نگار
پس از قتل عثمان به احیای دین
فلک سیر گشتند سیاره وار
(نسخه خطی جذبه حیدری فندرسکی، 2، پ)

ابوطالب حماسه خود را با بیان شهادت حضرت علی (ع) در شب نوزدهم این

چنین پایان می‌رساند:

شب نوزده چون در آمد ز ماه
ز مهری که ناگه در آمد ز پای
فتاد از شب تیره کوه گران

وزو گشت روز جهانی سیه
فلک کرد خاکستر تیره جای
غبار سیه خواست تا آسمان

گره در گلو گریه در دیده آب
ستاره ستاره هزاران هزار
فزون در شقاوت ز عباد و ثمود
به مسجد هم از اول شب قرار
نمانده از ستاره برون چشم باز
مدار شب و روز و خورشید و ماه
به قربانگه وصل احرام بست
بطی چند بود آسمان آشیان
ز هر سو به دامانش آویختند
که آمد خروس فلک در خروش
که سازند دور از سلیمان طیور
سخن فهم گفتار هر بی زبان
که دارند در ماتم من خروش
شدن موی کافور گونم خضاب
تو گفستی به سرها فتد آسمان
گشادند با ناله و با فغان
یک امشب به مسجد گزیند سرا
دهد رخصت آن را که دارند پاس
چنین گیتی افروز نور یقین
ز تسلیم فرمان دگر جای نیست
بدان سان که دانسته پروردگار
نه جای اقامت نه پای گریز
دگر چاره‌ای هست بی‌چاره کیست
به مسجد چه مهراب فرو ایستاد
چو در سدرۃ المنتهی جبرئیل
چو روزی که مخلوق او بود و بس
دو تا کرده قامت چه پشت سپهر
وزان کرده پروین نشان آفتاب
چو چرخ برین چهره کرده کبود
دگر دست چون صبح افراخته
گهی هر دو کف چون مه و آفتاب
در کبریایی تویی پسرده‌دار
تویی مظهر هر چه دارد وجود
(نسخه خطی جذبه حیدری فندرسکی، ص 171 پ و 173)

فلک را چه بود از ره اضطراب
فرو ریخت قطره ز دل بر کنار
ز بهر کمین آن سه کم از جهود
گرفتیم با تیغ زهر آب دار
چو نیمی گذشت از شب دیرباز
خدیوی ز یزدان خدمت پناه
بر آهنگ مسجد زجای نشست
به سان بط چرخ از آن آستان
به راهش همه پیش پا ریختند
بدانگونه از درد کردند جوش
دویدند خدام بار حضور
که آن با همه آشنایی بیان
چرا گردشان گفت باری خموش
که خواهد در این صبح از خون ناب
ازین ریخت هیبت به دل‌ها چنان
پس آن دوستداران به خواهش زبان
که آن دهر را قبله سان پیشوا
و گر هم رود بهر دفع هراس
شد از آن چراغ شبستان و دین
که غیر از رضا با قضا رای نیست
بود بی‌گمان بودنی‌های کار
نماند اجل چون درآید که خیز
بود پیش اگر راهی آواره کیست
بس آن قبله رو سوی مسجد نهاد
بدان سان که در چرخ پنجم خلیل
نبوده جز او هیچ بیدار کس
کسی در رکوع آن فراتر ز مهر
به رخساره پیوسته از دیده آب
که از بندگی در مقام سجود
چو خود شامگه دست انداخته
برآورده در دعوت مستجاب
که ای از تو پیدا چه روشن چه تار
تویی مصدر هر چه دارد وجود

منظومه حماسی - مذهبی جذبه حیدری، دارای 5100 بیت و از ویژگی‌های بارز آن وجود چند ساقی‌نامه زیبا در متن است.¹⁰ سبک این منظومه را در قالب سبک شعری دوره صفویه باید تحلیل کرد. زبان این منظومه، پیرو سبک دوره خود است¹¹ و چیزی فراتر از ویژگی‌های زبانی دوره صفویه ندارد. از نظر تصاویر شعری، بویژه استعارات، تشبیهات و اغراقات، این منظومه کاملاً خود را تابع تصاویر شعر حماسی فارسی بویژه شاهنامه نشان می‌دهد، که البته نباید منکر شد، در برخی موارد، شاعر از عهده کار برآمده است.

آن چیزی که در این منظومه، نباید از کنارش بسادگی عبور کرد، این مطلب است که اثر فندرسکی آن‌چنان با ذوق و خواسته عاطفی مخاطبان خود ارتباط برقرار کرده بود که خیلی زود مبدل به وسیله‌ای جهت بیان احساس و عاطفه مذهبی مردم گردید و بستری مناسب فراهم ساخت که شاعرانی بسیار جسارت یافتند بر آن قدم گذارند و موجی جدید از منظومه‌های حماسی - مذهبی براه اندازند. موجی که البته با نام عمومی «حملة حیدری» در ادب فارسی به اشتهار رسید و توسط برخی از سرایندگان فارسی زبان در ایران و شبه قاره هند به جریان افتاد و سبب خلق منظومه‌هایی تحت عنوان «حملة حیدری» شد. این منظومه‌ها بیشتر بر وزن شاهنامه و در بحر متقارب و در فاصله سده‌های 12-14 ق/18-19 م تصنیف گردید و به طور معمول درباره زندگی پیامبر اکرم (ص) و امام علی (ع) تنظیم شد و تا پایان خلافت و شهادت امام اول شیعیان ادامه یافت. برای بحث در باب این موج (با نام عمومی «حملة حیدری»)، نخست مجبور به بیان این موضوع هستیم که:

آغاز سرودن شعر مذهبی در زبان فارسی به سده (4 ق/10 م) باز می‌گردد. کسایبی مروزی (ز341 ق/952 م)، شاعر شیعی این سده با سرودن قصیده‌ای در سوگ شهدای کربلا، نام خود را به عنوان آغازگر این نوع شعر در تاریخ ادبیات ایران ثبت کرد.¹² در سده‌های بعد، با گسترش مذهب شیعی و تقویت آن، شعر مذهبی تغییر شکل داد و از نظر موضوع نیز، توجه خود را به حادثه کربلا معطوف داشت. در این باره به طور مشخص باید از سیف فرغانی (د:749 ق/1348 م) شاعر سنی حنفی مذهب نام برد که با سرودن قصیده‌ای به مطلع «ای قوم در این عزا بگریید/ بر کشته کربلا بگریید»، تأثیرپذیری عاطفی خود را از کسایبی مروزی بنمایش گذارد.¹³ به دنبال سیف فرغانی، دیگر سرایندگان فارسی زبان، این بار به زندگی پیامبر اکرم (ص) و امام علی (ع) توجه نشان دادند و سروده‌هایی مستقل پدید آوردند؛ سروده‌هایی مانند: خاوران‌نامه از ابن حسام خوشفی در 830 ق/1427 م، شهنامه (یا کتیب معجزات) از حیرتی تونی در 953 م/1546 م، و غزوانامه از اسیری در 967 ق/1560 م. بر بستر چنین پیشینه و

تجرباتی، سرودن منظومه‌هایی مستقل در باب زندگی امام علی (ع)، از دوره صفویه مورد توجه شاعران قرار گرفت.

همان‌طور که در بخش آغازین همین نوشته اشاره شد، میرزا ابوطالب فندرسکی اصفهانی، از شاعران سده 11-12 ق، نخستین سراینده از این گروه بود. او به سرودن منظومه‌ای به نام «جذبه حیدری» در باب زندگی امام علی (ع) دست یازید و آن را به شاه سلیمان صفوی (حک 1105-1077 ق)، تقدیم کرد. منظومه این شاعر (= جذبه حیدری)، صاحب این اقبال نشد تا نام خود را به عنوان یک جریان یا یک موج ادبی در میان شاعران جای دهد، اما محتوا، مضمون و موضوع آن در همان دوره زندگی مورد تقلید قرار گرفت. نخستین شاعری که به این مهم پرداخت، محمد رفیع باذل مشهدی (د: 1123 ق/ 1711 م) بود. او در حدود 1119 ق، منظومه‌ای در باب زندگی و رشادت‌های امام علی (ع) سرود و نام آن را «حملة حیدری» گذارد. این منظومه از بعثت پیامبر آغاز می‌گردد و تا پایان خلافت عثمان را در برداشت.¹⁴ به علت مرگ باذل در 1123 ق، منظومه وی ناتمام ماند. این موضوع سبب گردید، شاعرانی بسیار در صدد تکمیل کار باذل برآیند و بر آن تکمله‌ای بنویسند و یا منظومه‌ای مستقل را تحت همین نام «حملة حیدری» یا نامی مشابه آن بسرایند.

برخلاف فندرسکی، اقبال باذل مشهدی بسیار بلند بود، زیرا دیری نگذشت که منظومه‌هایی با همین مضمون و حتی تحت همین عنوان (حملة حیدری) در میان شاعران شیعی مذهب رواج پیدا کرد و مخاطبان این شاعران هم، اقبالی تام بدین گونه از سروده‌ها از خویش نشان دادند. این رواج تا اندازه‌ای بود که برای سراینده چنین منظومه‌هایی، تعبیری تحت عنوان «حملة سرا» خلق گردید و «حملة سراسی» میدل به یک سنت شد و حتی به تعبیر یکی از محققان، «حملة حیدری» هم، همچون یک «نوع ادبی» میان اهل ذوق رواج پیدا کرد. بی‌جهت نیست که در کوتاه مدت، «حملة سراسی» بسیاری در عرصه ادب فارسی ظهور کردند، چنان که از این زمان تا اوایل قرن چهاردهم یعنی در طول حدود دو سده، و البته متأثر از «حملة حیدری» باذل مشهدی، دو حادثه مهم در عرصه سرودن حماسه‌های مذهبی روی داد. این دو حادثه عبارت بود از:

1) سروده شدن چندین منظومه، دقیقاً تحت عنوان «حملة حیدری» با همان مضمون، توسط کسانی چون: ملا بمانعلی راجی کرمانی (د 1261 ق)، میرزا محمد صادق آزاد کشمیری (د 1159 ق)، شاعری با تخلص یا نام نجف، افتخار العلماء متخلص به صهبا، محمدحسن فقیر قهدریجانی، مهدی علی خان عاشق هندی، گل احمد کاتب پیشاوری، پسند علی بلگرامی و لطف‌الله قاجار متخلص به مجنون.¹⁵

2) سروده شدن منظومه‌هایی که مضمون و نامشان برگرفته از منظومه «حملة حیدری» بود. این منظومه‌ها و سراینده‌گان آنها عبارت بود از: «محاربه غضنفری» از شاعری

به نام میان احسن میعان؛ «هیبت حیدری» سروده واجد علی اختر شاه اوده؛ «غزوات امیرالمومنین» سروده فصیح اصفهانی؛ «غزوه حیدر» سروده محمدحسن عاصی رشتی اصفهانی؛ «غزوات حیدری» از سیدمحمد هارون الزنجی فوری که ترجمه‌ای از حمله حیدری به زبان اردو است و در هند به طبع رسیده است؛ «حملات حیدری» سروده شیخ احمد گوپاموی (1262ق)؛ «جنگ نامه حیدری» به زبان اردو از سیدمحمد اشرف دکنی؛ «حمله حیدری» به زبان اردو، تألیف دو شاعر به اسم ذوالفقار علی خان صفا و محمد میرزا که ترجمه‌ایست از «حمله حیدری» باذل و نجف؛ و همچنین «غلبه حیدری» از محمدمیرزا بن تجلی علی‌شاه، که ترجمه اردو از حمله حیدری باذل است.¹⁶

منظومه‌های «حمله حیدری» از همان ابتدای سروده شدن، مخاطبانی بسیار در ایران و هند فراهم آورد و خیلی زود، سنتی تحت عنوان «حمله خوانی» را در میان مراسم عزاداری، بویژه شیعیان هند، شکل داد. این سنت با توجه به قالب (مثنوی) و موضوع آن (زندگی امام علی)، چیزی شبیه نقالی و روضه‌خوانی بود.¹⁷ تقریباً نیمی از سرایندگان حمله حیدری در هند می‌زیستند چنان که بیشتر دست‌نویس‌های موجود حمله حیدری در کتابخانه‌های شبه قاره نگه‌داری می‌شود.¹⁸ این منظومه به زبان‌ها و لهجه‌های مختلف شبه قاره ترجمه شده است مانند سندی، پشتو، بنگالی، گجراتی و اردو.¹⁹ نخستین چاپ حمله حیدری در بمبئی (1209ق/1794م) صورت گرفت و به دنبال آن، در شهرهایی مانند آگره، مرادآباد، لکهنو، لاهور، و ... ادامه پیدا کرد.²⁰ این موضوع نشان از آن دارد که مخاطبان اصلی حمله حیدری در شبه قاره هند، نسبت به سایر مناطق شیعه‌نشین، بیشتر بوده است.

نتیجه‌گیری

سرودن منظومه‌های دینی که با علی نامه و چند دهه بعد از سرودن شاهنامه شروع شده بود، در قرن‌های بعد رواجی بیشتر پیدا کرد و شعرها از حماسه‌های ملی که تا قرن پنجم بیشتر حماسه ملی بود به حماسه‌های تاریخی و دینی مبدل شد. یکی از این منظومه‌های دینی که در دوره صفویه مورد توجه شاعرانی بسیار قرار گرفت، حمله حیدری سروده باذل مشهدی است. که خود متأثر از حماسه جذبه حیدری بود که پیشتر توسط ابوطالب فندرسکی سروده شده بود. بحث اصلی این مقاله بر محور جذبه حیدری و تاثیرگذاری او بر سرودن منظومه‌های حماسی - مذهبی پس از وی بود.

پی‌نوشت‌ها

1. نسب نام‌چه سادات فندرسکی، مذکور در مجموعه شماره 2465 کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
2. گلچین معانی، احمد، فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، 1346 ش، 314/7 به نقل از تذکره خلاصه الکلام؛ کاشفی خوانساری، سیدعلی، حمله سرایی و حمله خوانی، تهران، 1385 ش، 55.
3. نک، مدرس، محمد علی، ریحانه الادب، تهران، 1369 ش، 425/4؛ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، تهران، 1346 ش، 53/16.
4. گلچین معانی، 314/7؛ نیز نک: منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، تهران، 1366 ش، 2774/4.
5. گلچین معانی، احمد، تذکره پیمانه، مشهد، 1359 ش، 35.
6. نک منزوی 1617/3؛ کاشفی خوانساری، حیدرنامه: گزیده‌ای از حماسه‌های علوی از عهد صفویه تا عصر حاضر، تهران، 1381 ش، 251.
7. صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات در ایران، تهران، 1378 ش، 380/5.
8. نک: گلچین معانی، 314؛ منزوی، 2774/4؛ صفا، 380/5؛ انوشه، حسن، 21/3؛ بهزادی اندوهجردی، حسین، «حمله حیدری یا بزرگترین حماسه مذهبی فارسی»، نامه آستان قدس، مشهد، س، 8، شم، 4، 1349 ش، 130.
9. توفیق سبحانی، هاشم، نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، تهران، 1377 ش، 529.
10. این ساقی‌نامه‌ها توسط احمد گلچین معانی چاپ شده است. نک، تذکره پیمانه، 37-59.
11. در باب سبک شعری دوره صفویه نک، شمیسا، سیروس، سبک شعر، تهران، 1386.
12. کسایبی مروزی، ابوالحسن، به کوشش محمد امین ریاحی، تهران، 1367 ش، 69-76.
13. سیف فرغانی، محمد، دیوان، به کوشش ذبیح‌الله صفا، تهران، 1341 ش، 176-177.
14. صفا، 5 (1) 589.
15. استوری، چارلز، ادبیات فارسی بر مبنای استوری، ترجمه از روسی، یو.الف. برگل، ترجمه به فارسی، یحیی آریین‌پور، تهران، 1362 ش، 383/2، 843، 844؛ حسینی اشکوری، سیداحمد، فهرست کتابخانه عمومی مرعشی نجفی، قم، 1375 ش، 68/26؛ سیدیونسی، میر ودود، فهرست کتابخانه تبریز، 1348 ش، 240/1-241؛ شیفته، نواب محمد مصطفی، گلشن بی‌خار، لاهور، 1973 م، 325؛ کاشفی خوانساری، 203-204؛ گلچین معانی، 322/7؛ مسرت، حسین، کتابشناسی راجی کرمانی، کرمان، 1380، 390؛ مشار، خانابا، فهرست کتابهای چاپی فارسی، تهران، 1351 ش، 1822/2.
16. آقا بزرگ، 53/16، 59؛ استوری، 847/2؛ بشیرحسین، محمد، «ترجمه منظوم آثار فارسی به زبان اردو» راهنمای کتاب، س 6، 1342 ش، 403/6؛ ترکی، محمد نورمحل، تذکره سخنوران چشم دیده، دهلی، 1332 ش، 32؛ کاشفی خوانساری، 1385، 16؛ همو، 1380، 32؛ مشار 4609/14؛

- منزوی، احمد، فهرستواره کتاب‌های فارسی، تهران، 1376ش، 1758/3، 1628؛ مولوی، عبدالحق، قاموس الکتب اردو، 1961ش، 778/1 به نقل از فهرست کتب خانه آصفیه حیدرآباد دکن، 276/4.
17. آقا بزرگ، 92-91/7؛ طالبیان، یحیی و محمود مدبری، [مقدمه] حمله حیدری، کرمان، 1383ش، 21-20/1.
18. نک: منزوی 1366: 1005/8؛ همو 1351: 2775/4-2776.
19. کاشفی خوانساری 1380: 32.
20. نوشاهی، عارف، فهرست کتاب‌های چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش، اسلام‌آباد، 1365ش، 875/1.

فهرست منابع

- آقا بزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، تهران، 1346 ش.
- استوری چارلز، ادبیات فارسی بر مبنای استوری، ترجمه از روسی، یو.الف. برگل، ترجمه به فارسی، یحیی آرین پور، تهران، 1362 ش.
- بازل مشهدی، محمد رفیع، حمله حیدری، تهران، اسلام، چ هشتم 1383.
- بشیر حسین، محمد، ترجمه منظوم آثار فارسی به زبان اردو، راهنمای کتاب، س6، 1342 ش.
- بهزادی اندوهجردی، حسین، حمله حیدری یا بزرگترین حماسه مذهبی فارسی، نامه آستان قدس، مشهد، س8، ش4، 1349 ش.
- ترکی، محمد نورمحلّی، تذکره سخنوران چشم دیده، دهلی، 1332 ش.
- توفیق سبحانی، هاشم، نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، تهران، 1377 ش.
- حسینی اشکوری، سید احمد، فهرست کتابخانه عمومی مرعشی نجفی، قم، 1375 ش.
- سید یونسی، میر ودود، فهرست کتابخانه تبریز، تبریز، 1348 ش.
- سیف فرغانی، محمد، دیوان، به کوشش ذبیح‌الله صفا، تهران، 1341 ش.
- شمیسا، سیروس، سبک شعر، تهران، 1386 ش.
- شیفته، نواب محمد مصطفی، گلشن بی خار، لاهور، 1973 م.
- صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات در ایران، تهران، 1378 ش.
- طالبیان، یحیی و محمود مدبری، [مقدمه] حمله حیدری، کرمان، 1383 ش.
- کاشفی خوانساری، سیدعلی، حمله حیدری، تأملی درباره داستانهای منظوم درباره مولای متقیان و معرفی یک شاعر [بازل]، کتاب ماه هنر، شم 31 و 32، 1380.
- کاشفی خوانساری، سیدعلی، حمله سرایی و حمله خوانی، تهران، 1385 ش.
- کاشفی خوانساری، سیدعلی، حیدرنامه: گزیده‌ای از حماسه‌های علوی از عهد صفویه تا عصر حاضر، تهران، موعود عصر، چ اول؛ کسایب مروزی، ابوالحسن، به کوشش محمد امین ریاحی، تهران، 1367 ش.
- گلچین معانی، احمد، فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، 1346 ش، 314/7 به نقل از تذکره خلاصه الکلام؛ همو، تذکره پیمان، مشهد، 1359 ش.
- مدرس، محمد علی، ریحانه الادب، تهران، 1369 ش.
- مسرت، حسین، کتابشناسی راجی کرمانی، کرمان، 1380 ش.
- مشار، خانابا، فهرست کتابهای چاپی فارسی، تهران، 1351 ش.
- منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، تهران، 1366 ش.

منزوی، احمد، فهرست‌وارهٔ کتاب‌های فارسی، تهران، 1376 ش.
مولوی، عبدالحق، قاموس الکتب اردو، 1961 م؛ نوشاهی، عارف، فهرست کتاب‌های چاپ
سنگی و کمیاب کتابخانه گنج بخش، اسلام‌آباد، 1365 ش.

